

חשיבה מחודשת על זהות לאומית רוסית בתקופה הפוסט סובייטית 1989-2014

ורח מיכלין-שפיר

עבודה זו מציעה מסגרת חדשה לבחינת הזהות הלאומית הרוסית באמצעות מיקוד בהשפעת הגלובליזציה והמודרניות המאוחרת על עיצובה, דבר שנדון בהיקף מוגבל בשיח האקדמי עד כה. גישה זו מאירה באור חדש את המקרה הרוסי ותורמת להבנה רחבה יותר של זהות לאומית בעידן הנוכחי.

כאשר התמוטטה ברית המועצות, התמוטטה יחד איתה גם תחושת היציבות והביטחון של רוסים רבים. למרות שהנשיא ילצין ריכז מאמצים במאבק למען מהפכה דמוקרטית ורפורמות שוק חופשי, הוא לא הציג רעיון לאומי חלופי לתחושת השייכות של החברה הסובייטית, ואנשים רבים ברחבי רוסיה חשו שזהותם העצמית והקולקטיבית מתערערת. עם עלייתו לשלטון של הנשיא פוטין הייתה מטרתו המוצהרת לגבש זהות מאוחדת. פוטין ציין ב-2003 ש'עבור מדינה מורכבת, פדראלית ומגוונת אתנית ודתית כרוסיה – אחד הגורמים המאחדים החשובים ביותר צריך להיות פטריוטיות רוסית'. סיפוח חצי האי קרים במרץ 2014 מהווה, נכון לעכשיו, את פסגת המאמצים המתמשכים למען מטרה זו. ואולם מעבר לפרץ הפטריוטיות שלאחר הסיפוח נותרה עדיין בחברה הרוסית תחושת שבר ביחס לזהות הלאומית. מצב זה מעלה מספר שאלות: ממה נובעת תחושת שבר זו? מה מלכה אותה? איך סברו גורמים שונים שניתן לחזק את הזהות הלאומית, והאם זה בכלל אפשרי?

הספרות העוסקת בזהות לאומית רוסית פוסט-סובייטית מרבה לתאר אותה כזהות אבודה, מבולבלת וא-נורמלית. מספר חוקרים טוענים ששורשיה של תחושת המשבריות ואובדן הזהות הלאומית נעוצים בהיסטוריה הרוסית – היותה אימפריה רב-אתנית, חסרת גבולות טבעיים ובעלת זיקות מנוגדות למזרח ולמערב. לעומתם מדגישים חוקרים אחרים שאובדן הזהות הרוסית נובע מתופעה חדשה יותר של תחושת קורבנות בעקבות התמוטטות ברית המועצות. גישה זו קשורה למה שמספר חוקרים כינו תרחיש 'רוסיה הוויימאריט', המדגיש את הדמיון בין רוסיה לרפובליקת ויימר – בני מולדת שחיים מחוץ למדינתם, אובדן מעמד בינלאומי, שפל כלכלי וקיומם של מוסדות דמוקרטיים שבירים. גישות פרשניות אלו רואות בזהות לאומית מבנה מקובע ונוטות להמעיט בעיסוק בהשפעתם של הגלובליזציה והעידן המודרני המאוחר, שבו זהויות הופכות לגמישות יותר, על הזהות הרוסית. רק חוקרים מעטים חרגו מקו זה והציגו גישות שמדגישות את השפעתם של שינויים כגון רפורמות ניאו-ליברליות על הזהות הרוסית.

המחקר הנוכחי מציע גישה חלופית לבחינת הזהות הלאומית ברוסיה. מחקר זה גורס שהתמוטטות ברית המועצות הניעה שרשרת אירועים שיצרו שברים בחברה הרוסית החורגים מהשפעותיה הישירות של ההתמוטטות הסובייטית או של ההיסטוריה הרוסית. ההתמוטטות, בתזמון בו התרחשה, חשפה את רוסיה לגלובליזציה – השפעה חוצת גבולות של זרימת הון, מעבר סחורות וניוד כוח אדם, בנוסף לנגישות מוגברת לתחבורה, לטכנולוגיות תקשורת ולערוצי מידע. אלה הוחלו במסגרת האימוץ המהיר של רפורמות ואידיאולוגיות כלכליות ניאו-ליברליות. המחקר מדגים כיצד ההקשר הגלובלי וההקשר המודרני המאוחר השפיעו על היווצרות זהות לאומית ברוסיה, וטוען שהשפעתם רבה יותר ממה שנדון עד כה.

תיאורטיקנים של המודרניות המאוחרת, כגון זיגמונד באומן ואנתוני גידנס, הדגישו שבשני העשורים האחרונים של המאה העשרים חלו שינויים במודרניות שהיו בעלי השפעה מרחיקת לכת על זהויות לאומיות. בעוד שגישות ניאו-ליברליות כלכליות תפסו את מרכז הבמה, מדינת הלאום נסוגה מייצור אידיאולוגיה לאומית, וגיבוש הזהות נותר לאינדיבידואלים עצמם. זהויות הפכו לגמישות יותר ולמשתנות יותר – להן באומן יצר את המטאפורה 'נוזליות'. זהויות אלו, כפי שהבחין הסוציולוג מייקל ביליג, מתבטאות באמצעות פרקטיקות בנאליות ויומיומיות המייצגות הזדהות עם האומה. בה בעת גרמו תמורות אלו לחוסר ביטחון שנבע, בין היתר, מקשיים בהבניית הזהות העצמית, שהפכה, כפי שציין באומן, ל'צבר של בעיות'. כך בעוד שרוסים רבים חשו שהתמוטטות ברית המועצות היא זו שניפצה את זהותם למגוון רעיונות, הרי שגם אנשים רבים בעולם המערבי חוו חוויות דומות. בהקשר זה, המונח 'הזדהות' (identification), כפי שמוגדר במילון אוקספורד, כ'מצב שבו אדם הינו, או חש עצמו, בעל זיקה קרובה לקבוצה', מתאים יותר לתיאור חוויה זו מאשר המונח 'זהות' (identity) כיוון שהוא רגיש לתכונות הרכות והמגוונות הגלומות במושג זה.

במסגרת תיאורטית זו, ומבלי להפחית מהשפעתן של ההיסטוריה הרוסית ושל התמוטטות ברית המועצות, מחקר זה בוחן את ההיפותזה שהזדהות לאומית רוסית פוסט סובייטית היא תופעה מודרנית מאוחרת. כלומר שחוויה זו מתבססת על מאפיינים בסיסיים שמתוארים בדיון האקדמי הקיים (ריבוי זהויות שונות ומנוגדות כתוצאה מהיסטוריה אימפריאלית והתפוררות פוסט-סובייטית). אף על פי כן, המודרניות המאוחרת שינתה את המאזן הפנימי של זהות זו. ההזדהות הלאומית הרוסית שהתגבשה לאחר התמוטטות ברית המועצות הנה בעיקר חוויה מכילה (inclusive) המורכבת מהמרקם הרב-אתני של רוסיה (הנקראת ברוסית – Rossiya) עם מאפיינים רוסיים אתניים גלויים (הנקראת ברוסית – Russkiy), כגון שפה, תרבות ודת. הזדהות זו, המכונה בעבודה זו 'רוסיות נוזלית'

(liquid Russianness), מובעת באופן מרומז ובאמצעות פרקטיקות אינדיבידואליות. מחקר זה בוחן את האפשרות שבהקשר הגלובלי, שהוא ההקשר הרלוונטי לאחר התמוטטות ברית המועצות, ההזדהות הלאומית הרוסית אינה א-נורמאלית או משברית.

עבודה זו מורכבת משלושה פרקים המאפיינים את החוויה של הזדהות לאומית רוסית משלוש נקודות ייחוס שונות – מוסדות המדינה, התקשורת והציבור הרחב.

הפרק הראשון מתמקד בממד המדינתי באמצעות מוסד האזרחות, שהוא המוסד הרשמי שבעזרתו מגדירה המדינה השתייכות לקבוצת הלאום. הפרק סוקר את התפתחות חקיקת האזרחות ברוסיה ויישומה על ידי שימוש במסמכים ממשלתיים, בדו"חות מגופים מקצועיים ובעדויות של אזרחים מהעיתונות הלאומית והמקומית ברוסיה. נמצא שבשנות ה-90 הייתה הגדרת 'הרוסיות' (או מיהו רוסי) בליבת מדיניות האזרחות, כאשר מחוקקים התמודדו עם מעמד של 25 מיליון רוסים אתניים ו-11 מיליון דוברי רוסית (מיעוטים סלביים ואחרים אשר עברו רוסיפיקציה) שנותרו מחוץ לגבולותיה של רוסיה. בה בעת השתנה בתקופה זו, כמו במקומות אחרים בעולם ה'גלובלי', מוסד האזרחות נוכח היווצרות מרחב הגירה חדש כתוצאה מפתחת גבולות והצורך של יחידים לדאוג לעצמם כלכלית. לאור זאת, מוסד האזרחות עוצב לא רק כתוצאה מהצורך בהגדרת 'מיהו רוסי' ומהיחס לבני מולדת שנותרו מחוץ לגבולות רוסיה עם התפרקות ברית המועצות, אלא במידה רבה גם כתוצאה ממרחב ההגירה החדש שנוצר ומפרקטיקות ניאו-ליברליות כלכליות, כגון מהגרי עבודה. נוסף לכך נמצא בפרק שלמרות השינויים החדים בין מדיניות ממשלותיהם של ילצין ופוטין, נותר מוסד האזרחות גמיש ומושפע הן ממקומם של רוסים אתניים ודוברי-רוסית בקבוצה האזרחית והן מהשפעות הגלובליזציה.

הפרק השני בוחן את השיח התקשורתי לגבי הזדהות לאומית רוסית. נקודת אפיון זו בוחנת את התפתחות השיח לגבי הזדהות לאומית בשנות ה-90 ולאחר מכן תחת הנשיא פוטין, כפי שבאו לידי ביטוי בעיתונים מובילים ובתוכנית הטוק-שוואו המובילה בתקופה זו. הפרק משתמש בתיאוריה ובמתודולוגיה ניתוח שיח ביקורתי (Critical Discourse Analysis) הבוחנת את הקשרים שבין התפתחות השפה והחברה במודרניות המאוחרת. נמצא שבשנות ה-90 שיקף השיח בתקשורת הרוסית תבניות התפתחות של שפה המקובלות במודרניות המאוחרת, לדוגמה את קבלת שיח הגמישות (discourse of flexibility) הגלובלי. בתקופת נשיאותו של פוטין הצטמצם חופש התקשורת, והשיח השתנה לכיוון דחייה של מגמות גלובליות וקבלה של שיח היציבות (discourse of stability) שקודם על ידי

הממשלה. עם זאת, הן בשנות ה-90 והן בשנות ה-2000 ייצג השיח בעיקר רעיונות מכילים עם אלמנטים נוספים, כמו דת אורתודוקסית ושפה רוסית. ההבדל העיקרי היה שבשנות ה-2000 השתמשה הממשלה בטכניקות סובייטיות של טשטוש השפה והמושגים במטרה להדוף ביקורת. ואולם, בנסיבות החדשות והחופשיות יותר, טכניקות אלו רק הגבירו את תחושת התנפצות הזהות.

הפרק השלישי מתמקד בפרקטיקות של הציבור בחגים לאומיים רוסיים. הפרק בוחן האם פרקטיקות של לוח השנה הלאומי הרוסי הביעו הזדהות באופן בנאלי ויומיומי. יתר על כן, הפרק חוקר האם, בדומה לחברות מודרניות מאוחרות אחרות, לוח השנה נהיה שנוי במחלוקת וחגים התאפיינו במשמעויות מתחרות. הניתוח מסתמך על מסגרת תיאורטית של מייקל ביליג על לאומית בנאלית (banal nationalism), כמו גם על תיאוריית הפרקטיקה (Practice Theory) שפותחה על ידי פייר בורדייה ואנתוני גידנס. נעשה שימוש בתוצאות סקרים ממכון הסקרים המוביל ברוסיה, מכון לבאדה (Levada Centre), וכן בחומרים ראשוניים מבלוגים, מרשתות חברתיות, מכתבי עת ומספרות לייף-סטייל. נמצא שלאחר הפסקת השימוש בלוח השנה הסובייטי, שהיה מובנה במידה רבה ובעל ריטואלים רבים, הפך לוח השנה הרוסי למוקד למחלוקות, כמו בחברות מודרניות מאוחרות אחרות. זיכרון פוליטי הפך לזירת פרשנויות מתחרות - חגים פרטיים, כגון ימי הולדת, הפכו פופולאריים יותר מחגים רשמיים, וריטואלים אורתודוקסיים בוצעו באופן סלקטיבי ולא על-פי הלכות המוסדות הדתיים. גם בשנות ה-2000, למרות קידום חגים צבאיים ודתיים על-ידי ממשלתו של פוטין, נשמר הדמיון למגמות מודרניות מאוחרות – פרקטיקות עדיין ייצגו אינדיבידואליות, חגים אישיים נותרו פופולריים וחגי זיכרון המשיכו להיות נתונים לפרשנות מתחרה. יתר על כן, למרות החסות הממשלתית לחגים אורתודוקסיים המשיכו רוסים רבים לבצע ריטואלים דתיים באופן סלקטיבי בלבד.

ממצאים אלו תורמים לשיח האקדמי במספר אופנים. ראשית, העבודה מגשרת על הפער המנטלי בין חשיבה על זהות לאומית ברוסיה לבין התייחסות לתהליכים המוכרים מחברות מערביות בתקופה הנבחנת, ולפיכך מביאה בחשבון תהליכים שטרם נחקרו בהקשר הרוסי באופן ממוקד. שלושת הפרקים מראים כיצד החיים ברוסיה התפתחו לאורך קווי המתאר של מגמות מודרניות מאוחרות, וכיצד מגמות אלו ומגבלותיהן השפיעו על ההזדהות הלאומית הרוסית. בשנות ה-90 נפתחה רוסיה לעולם שעבר תהליכי גלובליזציה. הגבולות נפתחו, הצנזורה הוסרה, והאידיאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית הושלכה הצידה. אינדיבידואלים היו חופשיים לנוע, לחיות היכן שרצו, להביע את אשר על ליבם ולנהוג בפרקטיקות כפי שמצאו לנכון. אולם לצד החופש נחשפו מגבלותיה של המודרניות המאוחרת וההפרעות שיצרה. מגמות אלו דרשו גמישות והתאמה אינסופית שבאו על חשבון יציבות וביטחון. הדרישה

לגמישות ניפצה מוסדות חברתיים, שבתקופה הסובייטית עיצבו את השגרה ויצרו תחושת ביטחון אונטולוגי (ontological security) הנובע מהשתגרות (routinisation) והמשכיות הזהות. תהליך זה יצר כמיהה נוסטלגית לאורח החיים הסובייטי שדומיין (כמו כל הזיכרונות הנוסטלגיים) כחוויה בטוחה ונעימה. עלייתו של פוטין והפופולאריות שלו צריכות להיות מוכנות בהקשר פוליטי-חברתי-זמני זה. תחושת האובדן שבו הייתה נתונה החברה הרוסית הייתה תוצאה לא רק של התפרקות בית המועצות, אלא גם של שחיקה בביטחון שחשים אינדיבידואלים במודרניות המאוחרת. במסגרת דיאלקטיקה זו, 'רוסיות נוזלית' (liquid Russianness) לא נשחקה והמשיכה להתפתח כחוויה גמישה של הזדהות לאומית העולה בקנה אחד עם מגמות עולמיות.

שנית, בחינה של רוסיה במסגרת הגלובליזציה והמודרניות המאוחרת מעשירה את גוף המחקר העוסק בהזדהות לאומית בעידן הנוכחי, במקרה בוחן ייחודי זה. המפגש של רוסיה עם הגלובליזציה מצביע על חסך בנוגע להזדהות לאומית בעולם המודרני המאוחר ומאתגר את ההנחה שחרות בהיקף גלובלי הינה תמיד חוויה חיובית. בהקשר זה, הפרויקט של פוטין להגדרה מובנית יותר של הזהות הלאומית הרוסית אינו מהלך רוסי נקודתי, אלא קריאת תיגר על השינויים הניאו-ליברליים הגלובליים. פוטין אמנם זכה להצלחה מסוימת, אולם גם מגבלותיו של המהלך נחשפו. יותר משהתפתחה זהות לאומית מאוחדת וחזקה, התפתחה ברוסיה הכלאה בין אלמנטים פתוחים ומכילים ודבקות שטחית בזהות לאומית קשיחה. הערבוב בין מגמות של גלובליזציה ומגמות אנטי-מערביות ואנטי-גלובליות מלמד על מגבלות הכוח של משטר מסוג זה ועל מידת יכולתו להדוף תהליכים של מודרניות מאוחרת. עם זאת, המחקר גם מצביע על כך שלמרות הקושי לחסום את השפעות הגלובליזציה לגמרי, חתירה תחתם למטרות אנטי-ליבראליות קלה יותר ממה שמקובל לחשוב. עם התגברות האתגרים לגלובליזציה הניאו-ליבראלית מצד תנועות ימניות ושמאלניות אנטי-גלובליות, חקר המקרה הרוסי וממצאי המחקר הנוכחי עשויים ללמד על הדיאלקטיקה של התפתחות תהליכים מסוג זה.